

Чаграк Н.І.,

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри іноземних мов і країнознавства

Луна І.Ю.,

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки початкової освіти

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»,
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ОСВІТИ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ У США: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Висвітлений у статті американський досвід щодо розвитку освіти людей похилого віку може стати важливим джерелом всебічного осмислення і творчого використання його позитивних ідей для формування концепції освіти людей похилого віку в Україні.

Ключові слова: люди похилого віку, освіта людей похилого віку, освіта упродовж життя, освітня геронтологія.

These days, one of the main objectives of society is providing social adaptation and integration of elderly people (older adults) and the preservation of human potential. In developed countries, including the United States, the second half of the XX century can be described as a substantial increase in the importance of human capital for social and economic development, contributing to mainstreaming the issue of education of elderly people in order to achieve social and economic well-being in terms of scientific and technical progress, changes in technology, and rapid accumulation of new knowledge. Theoretical and practical studies also show that education in old age can be an effective adaptive mechanism for further personal growth and for the development of society. In this context, the study of the American experience in the area of education elderly is of great interest and can be an important source of comprehensive thinking and creative use of its positive ideas for the development of the concept of education elderly in Ukraine.

Key words: older adults, older adult education, lifelong learning, educational gerontology.

Зростаюча увага дослідників до проблем життя людини похилого віку в суспільстві привела до глибокого вивчення різних факторів соціального розвитку особистості, серед яких особливий інтерес викликає освіта. В Україні особлива значущість освіти людей похилого віку зумовлена переходом від концепції «освіти на все життя» до концепції «освіти впродовж життя», що є характерною особливістю системи освіти в

інформаційному суспільстві, для якого стає необхідністю забезпечити цій зростаючій віковій групі адаптацію до швидких економічних та соціальних змін, сприяти подоланню проблем самотності, «зайвості» та соціальної ізоляції. Оскільки освіта сьогодні розглядається як один із найважливіших інструментів поступу суспільства, розвитку його інтелектуального потенціалу, то залучення людей похилого віку до освітньої діяльності повинно стати одним із стратегічних напрямів державної політики.

У цьому контексті вивчення досвіду Сполучених Штатів щодо формування і розвитку освіти людей похилого віку викликає значний інтерес з метою всебічного осмислення і творчого використання його позитивних ідей, оскільки у США освіта й соціальне забезпечення є пріоритетними напрямами державної політики; освіта людей похилого віку представлена вагомими педагогічними досягненнями та мережею добре розвинених інституцій зі сформованими суспільними традиціями; освітня геронтологія ґрунтується на високоякісних результатах теоретичних та емпіричних досліджень, дієвість яких доведена світовим визнанням і практичною реалізацією.

Після Другої світової війни активізувався рух за права людей похилого віку, який отримав певну суспільну і державну підтримку, що сприяло створенню фондів та організацій, які на законодавчому рівні відстоювали права людей похилого віку. Вагоме значення в акумулюванні геронтологічних ідей мало створення у 1946 р. Геронтологічного товариства Америки (Gerontological Society of America), до якого входила міждисциплінарна група вчених, дослідників, освітян і лікарів-практиків [5]. З позиції демографічних змін та суспільної організації люди похилого віку становили досить вагому частину населення, а це, відповідно, суттєво зрушило дискусію щодо проблем старшого покоління в економічному, соціальному, культурному та особливо в суспільно-політичному контекстах.

Зростання уваги до питань старіння і, відповідно, збільшення кількості досліджень свідчать про вагомі зміни в американському суспільстві у багатьох сферах життя на зламі ХХ ст. і до середини 1960-х рр. простежується суттєва активізація вирішення на законодавчому рівні проблем, пов'язаних зі старінням населення та потребами людей похилого віку. Зокрема, у 1961 р. відбулася перша Конференція Білого Дому з проблем старіння (White House Conference on Aging); у 1965 р. запроваджено медичне страхування (Medicare), яке покривало половину витрат на медичне обслуговування людей, старших 65 років, за рахунок держави; у 1968 р. вчений-медик П. Батлер, який запровадив термін «ейджизм», заснував Національний інститут старіння (National Institute on Ageing). Значним кроком до переосмислення ролі людей похилого віку в суспільстві та закріплення їхніх прав став прийнятий у 1965 р. «Акт американців похилого віку» (Older Americans Act of 1965). Цей Акт, разом зі згаданими подіями, забезпечив підтримку на рівні уряду програм допомоги громадянам похилого віку залишатися незалежними, а також анонсував заснування Адміністрації з проблем старості. Помітні зрушення на законодавчому рівні щодо

забезпечення соціальної адаптації людей похилого віку сприяли виходу проблем старіння у сферу наукових досліджень, а також дали поштовх розвиткові нових теоретичних підходів до старості, старіння і людей похилого віку. Поширювалася думка, що, незважаючи на вік, старша людина все ще може бути корисною для суспільства, а її знання, уміння та можливості ігноруються через упереджене ставлення до старості [10, с. 16].

Демографічні та економічні реалії зумовили необхідність розроблення навчальними закладами нових ролей і завдань з метою відновлення людських ресурсів у пізньому віці, що стало стратегічно важливо у фазу постіндустріальної економіки. Вагому частину діяльності у цьому напрямі реалізовує сфера вищої освіти через програми підвищення кваліфікації і професійної перепідготовки осіб похилого віку (у США цю вікову категорію прийнято називати «старші дорослі»), тренінги з формування поведінки у життєвій ситуації, в якій людина опиняється в похилому віці чи після виходу на пенсію, а також через освітні програми для особистісного розвитку у пізньому віці. Змінюються ключові підходи до освіти у старіючому суспільстві: продукування та розподіл знання створює основу для економічного зростання. Американська індустрія знань зосередилася у трьох головних сегментах: а) у формальній освітній системі, найбільшому секторі сфери освітніх послуг; б) у паралельній (невиокремленій) системі навчання, яке спонсорується бізнесом і промисловістю; в) у неформальній, але загальнопоширеній освіті, яка пов'язана із засобами комунікації і масової інформації, видавництвом, сферою культури і дозвілля.

Кожен із зазначених сегментів індустрії знань створює умови для ціложиттєвого навчання, але в різний спосіб. Також потрібно наголосити на зміні співвідношення вказаних секторів індустрії знань з етапами життєвого шляху людини. Якщо в індустріальному суспільстві формальна освіта в основному забезпечувала потреби молодих людей і фактично утримувала монополію на використання часу особою на початку життєвого циклу, корпоративною перекваліфікацією були зайняті люди середнього віку, а старші отримували знання в основному з мас-медіа, то розвиток постіндустріальної економіки та інформаційного суспільства зумовив фундаментальні зміни у кореляції фаз життєвого циклу людини з сегментацією основних видів діяльності (освіта, робота, дозвілля), які втратили послідовність переходу відповідно до віку людини і фази життя й набули циклічної структури. Оскільки в інформаційну еру головним капіталом стали знання, то освіта як вид діяльності мала бути безперервним процесом. Зважаючи на ситуацію старіння американського суспільства, з другої половини ХХ ст. освіта стає можливістю і необхідністю упродовж всього життя, зокрема й у похилому віці, причому доступною в усіх формах (формальній, неформальній та інформальній).

Необхідно зазначити, що мотивацією навчання американців похилого віку є не тільки прагнення подальшого особистісного розвитку і соціалізації, а й можливість продовження професійної кар'єри. Крім демографічної і соціальної ситуації (збільшення загальної тривалості життя, зростання

чисельності осіб похилого віку, підвищення рівня соціальних стандартів, освіти, стану здоров'я і матеріального забезпечення), головними мотиваційними факторами участі американців похилого віку в освітніх програмах коледжів та університетів є: інтелектуальний розвиток (стимулювання розумової активності), соціалізація та суспільна інтеграція, підвищення рівня професійної компетентності (або здобуття нових знань) [9, с. 203]. Не менш важливим мотиваційним фактором навчальної діяльності людей похилого віку є можливість соціальної взаємодії. Так, члени експериментальної групи Університету Південного Майну, середній вік яких становив 73,4 року, одноставно вказали на бажання бути у спільноті як на головну причину навчання в Інститутах ціложиттєвої освіти (Lifelong Learning Institutes) [6]. Такі ж результати опитування продемонструвала група осіб молодшого похилого віку Центру креативної пенсії штату Північна Кароліна (NCCCR). Продовження професійної діяльності або старт нової кар'єри у бізнесі – також серед основних мотивів освіти людей похилого віку. Зазначимо, що з 1990-х рр. відсоток осіб віком 55-79 років, які продовжують працювати, помітно збільшується, тому очевидно, що необхідність та популярність програм «освіти впродовж життя» зростає. За даними AARP, більше половини людей похилого віку вказують на можливість підвищення професійних компетенцій як на основну мету навчання в Інститутах ціложиттєвої освіти коледжів та університетів [4, с. 15]. Однак тільки 30% з них заявляють про бажання отримати освітній ступінь (в основному з метою підвищення оплати праці або кар'єрного росту). Тобто прагнення осіб похилого віку до навчання в коледжі чи університеті аргументовано можливістю продовження професійної діяльності і старту нової кар'єри, особливо якщо людина не має вищої освіти.

Таким чином, можна констатувати, що освіта, зокрема програми Інститутів ціложиттєвої освіти коледжів та університетів, знаходиться у сфері інтересів американців похилого віку. В основі їхньої мотивації навчальної діяльності знаходиться: а) прагнення подальшого особистісного розвитку; б) соціалізація та суспільна інтеграція; в) продовження трудової діяльності. При цьому до кінця 1980-х років більшість ініціатив щодо освіти людей похилого віку виходила з-поза меж університетів та коледжів. Нова роль і потенціал системи вищої освіти вимальовувалася на фоні процесу старіння населення. В умовах старіючого суспільства заклади вищої освіти були змушені справлятися з наслідками демографічного зсуву, а саме зменшенням чисельності молодих людей і збільшенням штату старших дорослих (людей похилого віку) в структурі вищої освіти США. Така ситуація пришвидшила розвиток тренду нетрадиційної (неформальної) вищої освіти власне через інтерес інституційного виживання, що привело до змін у навчальних програмах і до більш гнучкого навчального процесу.

Вплив наслідків демографічного старіння суспільства і кризи народжуваності 1980-х рр. університетам і коледжам вдалося знизити через суттєві зміни в організації навчального процесу, більш гнучкі програми, агресивний маркетинг освітніх послуг і залучення до навчання старших

дорослих. Таким чином, американська вища освіта продемонструвала вражаючу гнучкість у плануванні та програмуванні навчальних курсів для осіб похилого віку не так для професійної кар'єри, як для життєвого досвіду. Окремі освітні програми (вечірні курси, вікенд-коледжі) поширилися за межі традиційного кампусу, однак це все ж не стало загальною практикою аж до середини 2000-х рр., коли розпочався вихід на пенсію представників генерації «бебібумерів» – високоосвіченої, фахової, більш забезпеченої та амбітної когорти старших американців, які виявляли вищу мотивацію до навчання і продовження трудової діяльності, ніж їхні попередники.

З приходом людей похилого віку в коледжі та університети основна дискусія щодо їх навчальної діяльності зосередилася на доступності вищої освіти для людей похилого віку [11, с. 203]. Однак з часом такі питання, як форми і методи навчання, стали головними темами досліджень у сфері освітньої геронтології, оскільки педагогічні традиції університетів не відповідали активним навчальним інтересам старших дорослих. У процесі старіння людини її індивідуальність стає більш диверсифікованою. Тому індивідуалізоване навчання, що базується на життєвому досвіді, вважається більш відповідним для цієї вікової групи, ніж традиційний спосіб викладання. Тобто існував базовий конфлікт між очікуваннями досвідчених людей похилого віку і програмами вищих навчальних закладів. Така ситуація вимагала інноваційних підходів до організації освітнього процесу не тільки для того, щоб задовольняти існуючі вимоги, але й створювати перспективні програми для наступних, більш освічених представників старіючого суспільства.

Отже, за таких умов освітня інновація вимагала не тільки доступу до задалегідь визначеного освітнього продукту, а перетворення цього продукту на такий, що задовольняє потреби старших осіб, які приходять на навчання з досвідом і певними перевагами свого віку.

Одним з успішних прикладів інноваційного підходу до освіти людей похилого віку можна вважати створення у 1975 р. освітньої програми «Елдерхостел» (Elderhostel) при коледжах та університетах. Вона пропонувала некредитні курси з гуманітарних дисциплін і спонсорувалася приймаючим університетом чи коледжем, однак близько 10% таких програм реалізовувалися і в інших закладах: у навчальних центрах, науково-дослідних станціях, конференц-холах. До 1985 р. в «Елдерхостел» було залучено більш ніж 100 тис. студентів (людей похилого віку) [11, с. 204]. Головні ознаки програми «Елдерхостел» – це, по-перше, її резиденційний формат, який сприяє налагодженню тісних комунікативних зв'язків та соціалізації людей; по-друге, ця програма включає екскурсії та подорожі як форму навчально-пізнавальної діяльності, що стає невід'ємною частиною нового життєвого укладу пенсіонерів. Отже, «Елдерхостел» стала унікальною освітньою мережею, яка забезпечила поєднання трьох головних компонентів успішного довголіття: соціалізацію, подорожі та освіту, що відповідало суспільним запитам та індивідуальним потребам нової генерації осіб похилого віку.

Можна вважати, що три основні причини лежать в основі успішності феномену «Елдерхостел»:

по-перше, ця програма реалізовувала нову форму способу життя людини на пенсії і сприяла активному довголіттю;

по-друге, старші дорослі студенти стали ідеальною аудиторією для ліберальної освіти, оскільки демонстрували високий рівень мотивації та ентузіазму в навчанні;

по-третє, причина успіху «Елдерхостел» має суспільно-історичне підґрунтя: в середині 1970-х рр. в американському суспільстві сформувався радикальний підхід до осіб похилого віку як до ресурсу, як до людей з потенціалом розвитку і подальшого навчання.

Однак у той час далеко не всі інституції вбачали в сегменті осіб похилого віку потенційний ресурс. У громадській риторичі домінувала негативна картина похилого віку. У 1975 р. значну увагу суспільства до становища старших людей привернула книга Р. Батлера (R. Butler) «Чому вижити» («Why survive»), яка здобула Пулітцерівську премію. До кінця 1970-х рр. негативний імідж старості у суспільстві почав змінюватися на образ успішного старіння, який формувався внаслідок демографічних, економічних та соціальних факторів у США: в загальній структурі населення зростає частка осіб похилого віку, які були більш заможними, освіченими, мали краще здоров'я і виявляли інтерес до продовження навчання, трудової діяльності й особистісного розвитку. Тому навчальні заклади й громадські інституції запроваджували програми освіти впродовж життя не тільки з метою реалізації інноваційних підходів до освіти, але й з огляду на американську традиційну ліберальну ідею вільного доступу. Вільний доступ – головний принцип політики вищої освіти для людей похилого віку. Дотримуючись його, університети і коледжі США заохочували ініціативу навчання у пізньому віці через безоплатні програми, які набували популярності у країні. У державних коледжах та університетах старші громадяни мали можливість записатися на будь-який навчальний курс за умови наявності вільних місць після закінчення набору вступників. Таким чином, залучення осіб похилого віку в навчальний процес обходиться фактично без додаткових затрат і водночас відкриває старшим доступ до освіти. Поступово у кожному штаті на законодавчому рівні було прийнято рішення про безкоштовне або за зниженою вартістю навчання для осіб похилого віку, які бажають відвідувати заклади вищої освіти. Така політика, безумовно, сприяла залученню старших дорослих до здобуття освіти. У 1979 р. дослідження, яке охопило 2400 закладів вищої освіти, показало, що 63 % дворічних коледжів і 43 % чотирирічних коледжів та університетів пропонували програми для осіб похилого віку за зниженою вартістю або й безкоштовно за умови наявності вільних (замовних) місць [11, с. 205].

Стиль викладання і навчання, який використовувався для основної маси студентів, не задовольняв старших дорослих, оскільки не враховувався їхній попередній досвід і приділялося значно менше уваги таким формам і методам навчання, як широкі дискусії, рефлексії та самоорганізоване навчання, чого

більше прагнули люди похилого віку, здобуваючи освіту. Аналізуючи ситуацію залучення старших дорослих до освіти в університетах і коледжах США, професор К. Кросс (K. Patricia Cross) коментує, що навчальні курси, розроблені для академічного кредиту, не задовольняють потреби старших людей, також вони проводяться в атмосфері конкуренції, змагання, а особа похилого віку не є прямим конкурентом. До того ж, наголошує К. Кросс, лекції та інші традиційні методи навчання не спираються ні на досвід старших дорослих, ні на їхні бажання долучатися до дискусії [5]. Отож необхідним був пошук нової оптимальної моделі навчання, яка б відповідала вимогам соціально-демографічної групи людей похилого віку. Конструктивним підходом до вирішення цього питання став не тільки проект «Елдерхостел», а й Інститут для фахівців-пенсіонерів (Institute for Retired Professionals, IRP), який вперше розпочав роботу у 1962 р. в Новій школі м. Нью-Йорк, але вже до середини 1970-х рр. такі заклади працювали у двадцяти вищих навчальних закладах США, зокрема й в університетах Гарварда, Дюка, Темпла. На відміну від проекту «Елдерхостел», Інститути для фахівців-пенсіонерів та Інститути для навчання на пенсії (Institute for Learning in Retirement, ILR) в організації навчального процесу використовували досвід і компетенції старших дорослих слухачів у ролі викладачів. Таким чином, було створено модель навчання на основі взаємодопомоги та обміну досвідом («mutual-aid model»), яка спиралася на гуманітарний підхід до осіб похилого віку як до ресурсу (людського капіталу). Паралелі можна провести з такими типами закладів у Європі, Австралії, Новій Зеландії, де вони функціонували як Університети третього віку, які були пов'язані з класичним вищим навчальним закладом, але використовували нетрадиційні форми і методи навчання. Як і Інститут для навчання на пенсії, Університет третього віку покладається на місцеву культуру та ресурси вищої освіти, але використовує їх у нетрадиційний спосіб. Можна говорити, що Інститут навчання на пенсії є американською формою Університету третього віку, зокрема його британської моделі з огляду на принцип самоорганізації та взаємодопомоги у навчальному процесі.

Проте необхідно наголосити, що учасниками програм «Елдерхостел» та Інститутів навчання на пенсії були в основному люди з хорошою попередньою освітою і позитивним досвідом її здобуття. Навчання на базі кампусу підходило не кожному. Для таких осіб доступ до вищої освіти реалізовувався через місцеві центри для літніх людей, релігійні установи, будинки догляду за людьми похилого віку та інші громадські організації, що дало змогу залучити до навчання більшу кількість старших дорослих, причому різних соціальних верств населення.

У 1980-х рр. у вищих навчальних закладах США відбувалося зменшення кількості молодих людей віком 18-24 роки (традиційний вік для здобуття освіти), що змусило коледжі та університети звернути більш серйозну увагу на старших дорослих, частка яких у загальній структурі населення помітно зросла [4].

У старіючому суспільстві саме сфера вищої освіти виконує стратегічну роль у забезпеченні особистісного розвитку людини протягом всього життя. Виклики, з якими зіткнулися коледжі та університети, вимагали зміни самих підходів до освіти у пізньому віці, змін в організації навчального процесу, в програмах, формах і методах навчання старших дорослих.

Зазначимо, що до 1980-х рр. в американському суспільстві підтримувалися традиційні уявлення, що час для здобуття освіти – це молодий вік. Навіть зміна лінійного плану життя на циклічний, що стала однією з передумов розвитку неформальної освіти в пізньому віці, суттєво не вплинула на сприйняття суспільством похилого віку як періоду з можливістю навчальної діяльності. Це можна пояснити тим, що, по-перше, власне імідж Сполучених Штатів – це молодіжна культура; по-друге, відповідно до цього іміджу, освіта розглядається як рушій, засіб економічного прогресу. Підкреслимо, що у період стрімкого соціального і технологічного розвитку стиль «навчання протягом всього життя» швидко стає обов'язковим для різних вікових груп населення США. Проте старшим дорослим досить важко сформувати значущий сегмент у цій структурі, оскільки їм традиційно визначають все менше місця в межах економічної системи. Тобто старші люди можуть здобувати освіту в основному з особистих міркувань заповнити час дозвілля навчальною діяльністю в широкому розумінні, включаючи комунікацію, навчально-пізнавальну активність, обмін досвідом, набуття нових компетенцій.

Ситуація змінилася у 1980-х рр. у період стрімкого соціально-економічного прогресу та розвитку технологій, коли ціложиттєва освіта стала невід'ємним компонентом стилю життя дедалі більшого сегмента американців похилого віку. Так, у Сполучених Штатах відбувалося формування «суспільства, яке навчається» («the Learning Society»), в якому освіта у пізньому віці – це спосіб ціложиттєвого особистісного розвитку, що в умовах старіння населення набуло інституційності в усьому суспільстві. При цьому зростаюча частка осіб похилого віку в загальній структурі населення США зумовила формування нової клієнттури для системи вищої освіти – студентів похилого віку (старших дорослих), які були учасниками і формальних, і неформальних освітніх програм.

Наприкінці 1990-х рр. демографічний і соціальний фактори привели до переосмислення ролі людей похилого віку в суспільстві та значення освіти для цієї вікової групи. Оскільки їх сегмент суттєво розширювався у загальній структурі населення США, і ці люди були значно освіченіші й більш фінансово спроможні, ніж попередні покоління старших дорослих, відповідно зростав запит на різні форми дозвілля, зокрема й інтелектуальне дозвілля, яке найкраще могли забезпечити саме заклади вищої освіти. За таких умов підвищувалася конкуренція за ринок послуг інтелектуального дозвілля людей похилого віку. Конкуренція сфер освіти, туризму, рекреації та естетичного розвитку сприяла формуванню нових інтегративних освітніх некредитованих програм для старших дорослих, які в основному зосереджувалися у компетенції коледжів та університетів. Водночас стрімкий

технологічний прогрес у США висував вимогу постійного вдосконалення і розширення професійних компетентностей фахівців, що зумовило створення кредитованих освітніх програм підвищення кваліфікації і перекваліфікації у закладах вищої освіти.

Беручи до уваги досвід освіти людей похилого віку у США, в Україні важливо усвідомити потенціал освіти цієї вікової групи для соціально-економічного розвитку держави, для збереження її людського капіталу. При створенні оптимальної моделі освітнього середовища для осіб похилого віку важливо, по-перше, забезпечити умови для максимального задоволення освітніх та комунікативних потреб цієї когорти людей з урахуванням попередньо набутого досвіду, знань, умінь і навичок, а також індивідуальних особливостей людей похилого віку; по-друге, сформувати гнучку організаційну структуру для можливості швидко переорієнтовуватися та змінюватися з метою оптимізації навчального процесу; і по-третє, створити творче і комунікативне середовище для розвитку старшої людини в особистому і соціальному плані.

Зважаючи на особливості освітніх потреб і цілей навчання людей похилого віку, вважаємо, що модель освітнього середовища важливо створювати на основі принципів гуманістичної та неінституційної моделей освіти, оскільки метою навчання осіб похилого віку є не стільки здобуття знань, умінь і навичок для професійної діяльності, як продовження власного розвитку в особистому і соціальному плані. Необхідно зважати на те, що суб'єктом навчання є особа, яка навчається (learner), і сама відповідальна за цей процес, а також уже володіє певним багажем знань та серйозним життєвим досвідом. Програми освіти для людей похилого віку потрібно формувати з урахуванням особистісних освітніх траєкторій осіб цієї вікової категорії на основі принципів неперервності, індивідуалізації та варіативності навчання. Варіативність полягає у можливості вибору людьми, що навчаються, освітніх напрямів відповідно до своїх нахилів, можливостей і потреб, а також у врахуванні вікових, фізичних та психічних особливостей старших.

Список використаних джерел

1. AARP. AARP survey on lifelong learning. – Washington, DC, 2000. – www.aarp.org/research/reference/puplicopinions/aresearch-import-490.html
2. AARP. Update on the aged 55+ worker: 2005. – Washington: AARP Public Policy Institute, 2006. – www.assets.aarp.org/rgcenter/econ/dd136_worker.pdf
3. Academy for Educational Development. You are never too old to learn / Wilbur Cross, Carol Florio inc., 1974.
4. American Council on Education. Framing New Terrain: Older Adults and Higher Education. – Washington, DC, 2007. – 30 p.
5. Cross K. P. Adults as learners: Increasing participation and facilitating learning. – San Francisco: Jossey-Bass, 1981. – 300 p.

6. Lamb R., Brady E. M. Participation in lifelong learning institutes: What turns members on? – Portland, ME: University of Southern Maine Osher Lifelong Learning Institute, 2005. – www.usm.maine.edu/oli/national/pdf/USM-What_Turns_Members_On.pdf
7. Lamdin L., Fugate M. Elderlearning: New frontier in an ageing society. – Washington, DC: American Council on Education, 1997.
8. Lynch M. The 2006 Merrill Lynch new retirement study: A perspective from individuals and employers. – Washington, DC, 2006. – www.ml.com/media/66482.pdf
9. Manheimer R. The older learner's journey to an ageless society: Lifelong learning on brink of the crisis / R. Manheimer // Journal of Transformative Education. – 2005. – No. 3. (3). – P. 198–220.
10. Meraz Lewis R. B. The Lived Worlds and Life Experiences of Residents in University Linked Retirement Communities: A Qualitative Approach. – Eastern Michigan University, 2011. – Master's Theses and Doctoral Dissertations. Paper 421.
11. Moody H. Abundance of Life: Human Development Policies for an Aging Society. – New York, U.S.A.: Columbia University Press, 1988. – 308 p.